

Anna Pachowicz (Tarnów)

Z dziejów asymilacji polskiej diaspory we Francji w XX w. (wybrane zagadnienia)

Dzieje migracji polskich do Francji można podzielić na kilka różnych okresów. Każdy z nich charakteryzował się innymi motywami, liczebnością, cechami społeczno-zawodowymi, przewidywaną długością pobytu nad Sekwaną, a w związku z tym – zróżnicowaniem w asymilacji ze społecznością francuską. Migracje Polaków były spowodowane przede wszystkim względami politycznymi i gospodarczymi. Ich kolejne etapy wynikały nie tylko z sytuacji geopolitycznej na ziemiach polskich, ale także z polityki imigracyjnej Francji oraz z nakładania się doświadczeń wcześniejszych fal migracyjnych. Francja była krajem, do którego wielokrotnie, bardzo chętnie wyjeżdżali Polacy nie tylko w XX w.¹

Okoliczności migracji

Wydarzenia polityczne z lat 1831, 1836–1837, 1846, 1848, 1854–1855 i 1864, przede wszystkim niepowodzenia kolejnych powstań narodowych, skłaniały

¹ W. ROJEK, *Polacy w diasporze europejskiej w pierwszej połowie XX w.*, [in:] *Polska na tle procesów rozwojowych Europy w XX w.*, ed. S. SIERPOWSKI, Poznań 2002, p. 108–120.

Polaków do opuszczenia ziem polskich². Na wyjazd decydowali się m.in. mieszkańcy ówczesnej Galicji (części Austro-Węgier)³, która w drugiej połowie XIX w. charakteryzowała się dynamicznym wzrostem demograficznym: liczyła 20 mln mieszkańców, a w 1910 r. – 29 mln. Praca w rolnictwie na tym obszarze stanowiła podstawę utrzymania 80% mieszkańców Galicji, Krainy oraz Styrii⁴. Jednym z czynników, który przyczyniał się do migracji, był postępujący rozwój transportu w XIX w., ułatwiający przemieszczanie się ludności. Polacy wyjeżdżali więc do Francji drogą lądową (koleją) oraz morską⁵.

² Po upadku powstania listopadowego w 1831 r. emigrację polską określano mianem Wielkiej Emigracji, ze względu na znaczącą rolę, jaką odegrała w życiu politycznym i umysłowym. Do Francji udali się wyłączeni z carskiej amnestii inicjatorzy i przywódcy powstania, a także jego uczestnicy, którzy odrzucili ułaskawienie, licząc na rychłe wznowienie walki. Grupa ta była niezwykle aktywna, zorganizowała różnorodne instytucje, organizacje, stowarzyszenia polityczne (np. Hôtel Lambert), kulturalne i oświatowe, związki samopomocowe i charytatywne. Część uchodźców opuściła Francję, a część pozostała, asymilując się ze społecznością francuską. Więcej informacji na ten temat: L. GADON, *Z życia Polaków we Francji. Rzut oka na 50-lecie koleje Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, 1832–1882*, Paris 1883; IDEM, *Emigracja polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego*, vol. I–III, Kraków 1901–1902; *Pisma polityczne Wielkiej Emigracji od początków jej istnienia do Manifestu Towarzystwa Demokratycznego włącznie*, ed. M. STECKA, Warszawa 1920; J. ROZWADOWSKI, *Emigracja polska we Francji*, Paris 1927; *Postępowa publicystyka emigracyjna 1831–1846*, eds. W. ŁUKASZEWICZ, W. LEWANDOWSKI, Wrocław 1961; B. KONARSKA, *W kręgu Hotelu Lambert. Władysław Zamoyski w latach 1832–1847*, Wrocław 1971; J. TOMASZEWSKI, *Czynniki wpływające na migracje zewnętrzne ludności w Polsce 1918–1919*, [in:] *Mechanizmy polskich migracji zarobkowych*, ed. C. BOBIŃSKA, Warszawa 1976, p. 144–145; W. ŚLADKOWSKI, *Emigracja polska we Francji 1871–1918*, Lublin 1980; IDEM, *Polacy we Francji*, Lublin 1985; B. KONARSKA, *Polskie drogi emigracyjne. Emigranci polscy na studiach we Francji 1831–1848*, Warszawa 1986; J. ZDRADA, *Wielka Emigracja po powstaniu listopadowym*, Warszawa 1987; R. DZWONKOWSKI, W. ŚLADKOWSKI, *Polonia francuska*, [in:] *Polonia w Europie*, ed. B. SZYDŁOWSKA-CEGŁOWA, Poznań 1992, p. 379–380; M. GMURCZYK-WROŃSKA, *Polacy we Francji w latach 1871–1914: społeczność polska i jej podstawy materialne*, Warszawa 1996; S. KALEMBKA, *Wielka Emigracja 1831–1863*, Toruń 2003; A. PACHOWICZ, *Polish Emigration in France at the Beginning of the 20th century*, „Istraživanja. Journal of Historical Researches” 28, 2017, p. 134–146.

³ Wówczas stanowiła ona część Austro-Węgier, zwaną Przedlitawią lub Cislitawią. Obok Górnej i Dolnej Austrii w skład Przedlitawii wchodziły: Galicja, Śląsk, Czechy i Morawy, Przedarulanja, Salzburg, Styria, Karyntia, Tyrol, Kraina, Gorycja, Triest, Dalmacja, Istria, Bukowina. Były to królestwa i kraje obdarzone samorządem i własnymi sejmami.

⁴ A. WAŁASZEK, *Migracje Europejczyków 1650–1914*, Kraków 2007, p. 207–208; A. PACHOWICZ, *Polish Emigration...*, p. 134–146.

⁵ P. R. MAGOCSI, *Historical Atlas of East Central Europe*, Seattle–London 1993, p. 91; *Mała Biblioteka Emigranta Polskiego*, vol. I, *Wskazówki dla wychodźców do Francji*, Warszawa 1928, *passim*; A. PACHOWICZ, *Koleją za granicę, czyli o podróżach tym środkiem transportu do pracy we Francji na początku XX w.* [w druku].

W XX w. miało miejsce kilka fal migracji polskich, przypadających m.in. na lata 1905–1907, 1919–1938, 1939, 1945, 1968, 1981–1982. Ich przyczyny były podobne do wyżej omówionych: problemy ekonomiczne i wydarzenia polityczne.

Pierwszy napływ Polaków do Francji nastąpił po podpisaniu dnia 3 IX 1919 r. konwencji polsko-francuskiej, dotyczącej emigracji i imigracji, ustalającej zasady, zgodnie z którymi w kolejnych latach do pracy we Francji mogli przyjeżdżać obywatele Rzeczypospolitej. Otworzyła ona nowy etap w polityce migracyjnej masowych, zorganizowanych i zbiorowych wyjazdów z ziem polskich⁶. Sytuacja demograficzna Polski i Francji po zakończeniu pierwszej wojny światowej była zróżnicowana⁷. W odrodzonym państwie polskim poprawiała się, a we francuskim pozostawała trudna po wyczerpujących działaniach wojennych⁸.

⁶ Weszła w życie z dn. 28 V 1920 r., *Konwencja w przedmiocie emigracji i imigracji, zawarta pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Rzeczpospolitą Francuską dnia 3 IX 1919 r.*, Dz.U. 1920 nr 41 poz. 246; E. KOŁODZIEJ, *Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939: studia nad polityką emigracyjną II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982, p. 166; P. KRASZEWSKI, *Polska emigracja zarobkowa w latach 1870–1939: praktyka i refleksja*, Poznań 1995, p. 170; P. FRANASZEK, *Prawne regulacje polskiej emigracji do Francji w okresie międzywojennym*, [in:] *Śląsk. Polska. Emigracja*, ed. I. PACZYŃSKA, Kraków 2002, p. 287–294.

⁷ Wpływ na tę sytuację miały m.in. dotkliwe wojenne straty ludzkie: ok. 1,5 mln. osób poniosło śmierć w walkach, ok. 700 tys. – zmarło wskutek odniesionych ran, ok. 2 mln. 800 tys. – pozostało niezdolnych do pracy; wskutek wojny rolnictwo francuskie utraciło 40% rąk do pracy, przemyśl 25%. J. GRUSZYŃSKI, *Spółeczność polska we Francji w latach 1918–1978*, Warszawa 1981, p. 30; H. JANOWSKA, *Polska emigracja zarobkowa we Francji 1919–1939*, Warszawa 1964, p. 52–53.

⁸ W kolejnych latach relacje polsko-francuskie układały się poprawnie. Dnia 19 II 1921 r. podpisana została umowa polityczna przewidująca współpracę w sferze polityki zagranicznej, a 21 II 1921 r. – tajna konwencja wojskowa, zobowiązująca do udzielenia sobie wzajemnej pomocy w wypadku agresji trzeciej strony (Niemiec i Rosji). Dnia 6 II 1922 r. w Paryżu podpisano, a 12 V ratyfikowano, pierwszą konwencję handlową oraz układ naftowy. W dniach 15–17 V 1939 r. prowadzono rozmowy wojskowe, których rezultatem było podpisanie dn. 19 V 1939 r. przez gen. Tadeusza Kasprzyckiego i gen. Maurice'a Gamelin'a konwencji określanej jako protokół wojskowy, z zastrzeżeniem, że nabierze on mocy obowiązującej dopiero po podpisaniu umowy, tzw. protokołu politycznego. Umowę zawarto dopiero w dn. 4 IX 1939 r. IPMS, *Akta Szefa Sztabu Armii Polskiej we Francji, Notatka w sprawach emigracyjnych*, A.IV.1/1b; *Sprawozdanie roczne b. Attaché Wojskowego w Paryżu za czas od 1 X 1938–10 IX 1939*, k. 68–82; H. BATOWSKI, *Agonia pokoju i początek wojny (sierpień–wrzesień 1939)*, Poznań 1969, p. 282; H. BUŁHAK, *Polska–Francja. Z dziejów sojuszu 1933–1936*, Warszawa 2000, *passim*; IDEM, *Polska–Francja. Z dziejów sojuszu 1922–1939*, vol. I, 1922–1932, Warszawa 1993, *passim*; J. CIAŁOWICZ, *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, Warszawa 1970, p. 81, 129–142; 19 II 1921 r., *Paryż, Polsko-francuska umowa polityczna*, [in:] *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, vol. II, ed. L. GELBERG, Warszawa 1958, p. 118; 19 II 1921 r., *Paryż, Ścisła tajna konwencja wojskowa między Polską a Francją*, [in:] *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, vol. I, 1917–1926, ed. S. SIERPOWSKI, Poznań 1989, p. 206–208; 19 V 1939 r., *Paryż, Protokół*

Przed 1939 r. część Polaków przebywających we Francji zdecydowała się na powrót do kraju⁹. Jednak wybuch drugiej wojny światowej we wrześniu 1939 r.¹⁰ spowodował kolejne fale migracji osób z różnych grup społecznych, m.in. wojskowych i cywilów (w tym urzędników państwowych), które decydowały się na opuszczenie okupowanej Polski¹¹.

Liczba chętnych zwiększała się ze względu na dochodzące do kraju informacje o tworzącym się rządzie i armii polskiej¹². Żadnej z grup społecznych nie zniechę-

streszczający polsko-francuskie rozmowy sztabowe, [in:] *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, vol. II, 1933–1939, eds. T. JĘDRUSZCZAK, M. NOWAK-KIEŁBIKOWA, Warszawa 1996, p. 235–236; 5 IX 1939 r., *Telegram szefowy ambasadora w Paryżu w sprawie polsko-francuskiej umowy sojuszniczej*, [in:] *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*, vol. XI, 1939, wrzesień–grudzień, eds. W. ROJEK, P. DŁUGOŁĘCKI, M. KONOPKA-WICHROWSKA, M. PRZYŁUSKA, Warszawa 2007, p. 26; M. S. ALEXANDER, *The Republic in Danger: General Maurice Gamelin and the Politics of French Defence, 1933–1940*, Cambridge–New York 1992, p. 284–290; J. KUKUŁKA, *Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919–1922)*, Warszawa 1970, *passim*; J. ŁAPTOS, *Francuska opinia publiczna wobec spraw polskich w latach 1919–1925*, Wrocław 1983, *passim*; T. WOJCIECHOWSKI, *Stosunki polsko-francuskie w raporcie politycznym ambasady RP w Paryżu z 1936 r.*, „*Śląskie Studia Historyczne*” 16, 2010, p. 231–241; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, vol. I.1, *Kampania wrześniowa 1939*, Londyn 1951, p. 99–100; M. ZGÓRNIĄK, *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939*, Kraków 1993, p. 437–441.

⁹ A. CIENCIAŁA, *Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1939 na podstawie tekstów min. Józefa Becka*, Paryż 1990, p. 389–390; K. MAZUROWA, *Europejska polityka Francji 1938–1939*, Warszawa 1974, *passim*; EADEM, *Skazani na wojnę*, Warszawa 1979, p. 223–248.

¹⁰ L. NOËL, *Agresja niemiecka na Polskę*, ed. S. ZABIEŁŁO, transl. M. ZAMIEŃSKA, Warszawa 1966, *passim*; T. WYRWA, *Wojskowa misja francuska a internowany rząd polski w Rumunii i odbudowa armii we Francji*, „*Zeszyty Historyczne*” 64, 1983, p. 223–236; M. GMURCZYK-WROŃSKA, *Polski wrzesień 1939 r. widziany z Paryża*, „*Dzieje Najnowsze*” 2, 2001, p. 57–78; T. JANASZ, *Państwo francuskie 1940–1944. Ideologia, organizacja, prawo*, Warszawa–Wrocław 1977, *passim*; D. JAROSZ, M. PASZTOR, *Stosunki polsko-francuskie 1944–1980*, Warszawa 2008, p. 14–15.

¹¹ C. KACZMAREK, *L'Émigration polonaise en France après la guerre*, Paris 1928; C. BETTELHEIM, *Ekonomika Francji 1919–1954*, Warszawa 1955; H. JANOWSKA, *Z dziejów polskiej emigracji robotniczej we Francji w latach 1919–1939*, Warszawa 1960; EADEM, *Polonia francuska między pierwszą a drugą wojną światową*, [in:] *Problemy dziejów Polonii*, ed. M. M. DROZDOWSKI, Warszawa–Łódź 1979, p. 135–144; R. DZWONKOWSKI, *Geneza i rola przywódczej grupy społecznej w historii polskiej emigracji zarobkowej we Francji (1920–1945)*, „*Przegląd Polonijny*” 3, 1979, p. 69–82; W. WRZESIŃSKI, *Emigracja polska we Francji i w Niemczech a walka narodu polskiego o niepodległość w latach I wojny światowej*, [in:] *Polonia wobec niepodległości Polski w czasie I wojny światowej*, eds. H. FLORKOWSKA-FRANČIĆ, M. FRANČIĆ, H. KUBIAK, Wrocław–Kraków 1979, p. 156–170; J. SKOWRON, *Chłopcy z Nordu i Pas-de-Calais*, Warszawa 1982, p. 19; Y. BEAUVOIS, *Stosunki polsko-francuskie w czasie dziwnej wojny*, Kraków 1991, *passim*; A. M. STEFANICKA, *Zapomniane listy z Côtéquidan*, Warszawa 2009, p. 15.

¹² IPMS, A IV1/1a/23, *Akta Szefa Sztabu Armii Polskiej we Francji, Notatka w sprawach emigracyjnych*, k. 110–112.

cały mnożące się problemy, m.in. żołnierzom zagrażało internowanie, a od osób cywilnych wymagano kilku wiz wyjazdowych i tranzytowych, które wówczas niemiernie trudno było uzyskać¹³. Rząd premiera W. Sikorskiego działał we Francji, najpierw w Paryżu, a następnie w Angers, od 30 IX 1939 r. do 17 VI 1940 r.¹⁴

Pod koniec marca 1943 r. na teren wschodniej Francji, do departamentów Ardennes i Meuse, kolejną przetransportowano ok. 20 tys. osób z województw łódzkiego i częstochowskiego¹⁵, wcielonych do Rzeszy. Przybyszy przymusowo oddano do dyspozycji niemieckich kierowników Naczelnego Kierownictwa Gospodarczego. Przesiedlania Polaków obejmowały całe miejscowości, a więc osoby w różnym wieku (niemowlęta, dzieci, osoby starsze, niezdolne do pracy), zróżnicowane społecznie. Wśród przybyłych do Francji połowę stanowiły dzieci, czwartą część kobiety i mężczyźni (starsi i chorzy). W wielu przypadkach rodziny rozdzielono, ponieważ mężczyzn wcześniej wywieziono do Niemiec. Ludność ta była wycieńczona, pozbawiona dobytku, nie posiadała nawet dokumentów osobistych. Service Social d'Aide aux Emigrants – Wydział Opieki Społecznej dla Obcokrajowców natychmiast po otrzymaniu informacji o przyjeździe zajął się organizowaniem pomocy¹⁶.

Pod koniec wojny i po jej zakończeniu na terytorium Francji łącznie przebywało ok. 100 tys. osób. Z terenów Niemiec zajętych przez aliantów zaczęli napływać ludzie wywiezieni na przymusowe roboty do Rzeszy, więźniowie z obozów

¹³ Ambasadorem RP we Francji od dn. 20 VI 1936 r. do dn. 7 XI 1939 r. był Juliusz Łukasiewicz. Na jego miejsce z dn. 1 XI 1939 r. powołano jako *chargé d'affaires* i ministra pełnomocnego Feliksa Frankowskiego, dotychczasowego radcę ambasady, który pełnił tę funkcję do kwietnia 1940 r. A. PACHOWICZ, *Organizacja opieki nad uchodźcami polskimi we Francji w drugiej połowie 1940 r.*, [in:] *Polski Misjonarz na ziemi argentyńskiej. Studia historyczne i politologiczne*, eds. M. SZCZERBIŃSKI, K. WASILEWSKI, Gorzów Wielkopolski 2011, p. 279–288; EADEM, *Sytuacja Polaków we Francji po ewakuacji rządu Władysława Sikorskiego*, „*Studia Historyczne*” 48.2, 2005, p. 212; EADEM, *Towarzystwo Opieki nad Polakami we Francji 1941–1944*, Toruń 2013, p. 21.

¹⁴ M. HUŁAS, *Prawne podstawy działania rządu RP na obczyźnie*, [in:] *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, ed. Z. BŁAŻYŃSKI, Londyn 1994, p. 142–162; EADEM, *Rząd gen. Władysława Sikorskiego czerwiec 1940–lipiec 1943*, [in:] *Władze...*, p. 163–264; T. WYRWA, *Pierwsze kroki rządu RP we Francji 1939–1940*, [in:] *Materiały do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1990. Uzupełnienia do tomów I, II, V, VI*, ed. Z. BŁAŻYŃSKI, Londyn 1996, p. 35–40; M. GMURCZYK-WROŃSKA, *Polska – niepotrzebny aliant Francji? Francja wobec Polski w latach 1938–1944*, Warszawa 2003, p. 202; IPMS, PRM 8, *Sprawozdanie z przebiegu podpisania umowy polsko-francuskiej dn. 4 I 1940 r.*, k. 1–3; IPMS, PRM 8, *Sprawozdanie z podpisania umów polsko-francuskich*, k. 7–11.

¹⁵ A. PACHOWICZ, *Towarzystwo...*, p. 252–253; BPP, PCK, SJJ sygn. tym. 11, *Załącznik nr 1 do Protokołu Nadzwyczajnego Walnego Zebrania Towarzystwa Opieki nad Polakami we Francji w dn. 29 IV 1944. Sprawozdanie Zarządu TOPF z działalności Towarzystwa za okres 1 X 1942–30 IX 1943*, k. 13 (teka niepaginowana, numeracja w obrębie dokumentu).

¹⁶ A. PACHOWICZ, *Towarzystwo...*, p. 253.

koncentracyjnych, jeńcy z Wehrmachtu (ok. 60 tys. osób), ponadto osoby zatrudnione przez aliantów w tzw. kompaniach wartowniczych (ok. 11 tys.), żołnierze z różnych oddziałów polskich, które stacjonowały we Francji (ok. 10 tys.)¹⁷, a także ok. 20–30 tys. rodzin chłopskich, przesiedlonych z Polski zachodniej do wschodniej Francji (zajęli oni gospodarstwa po wywiezionych Francuzach). Większość z tych osób przebywała w 26 obozach, utworzonych wokół takich miast jak: Verdun, Lyon, Tuluza, Paryż. Ok. 35 tys. tymczasowo umieszczono na farmach. W latach powojennych do Francji przybyło także ok. 10 tys. kombatantów z Niemiec i Włoch.

Po repatriacji, trwającej od jesieni 1945 r. do lipca 1946 r., we Francji z powodów politycznych pozostali strażnicy z amerykańskich kompanii wartowniczych, zdemobilizowani żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, tzw. emigracja kombatancka (ok. 20 tys. osób)¹⁸.

W 1945 r. rozpoczęła się reemigracja Polaków z Francji obejmująca część zarobkowego wychodźstwa międzywojennego. Odbывała się na podstawie umów między rządem francuskim a PRL. Według danych francuskich, do Polski powróciło wówczas ok. 51 tys. osób, natomiast według danych strony polskiej – 78 tys.¹⁹ We Francji niezmiennie pozostawała tzw. „stara emigracja”, czyli osoby, które przybyły tutaj wcześniej. Według danych z 1947 r., na terenie Paryża i regionu paryskiego znajdowało się ich 65 tys., departamentów Nord i Pas-de-Calais – 195 tys., Francji centralnej – 120 tys.²⁰ Do tej grupy dołączyło ok. 6 tys. reemigrantów, nieakceptujących powojennej rzeczywistości Polski Ludowej. Wykorzystując moment łączenia rodzin w 1956 r., wyjechali do Francji²¹.

W 1968 r., po wydarzeniu marcowych przybyło ok. 2 tys. osób, a w latach 1981–1982, po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce, w ramach tzw. „emigracji solidarnościowej”, do Francji wyjechało 1,5 tys. osób. Osobną grupę obejmowała migracja ekonomiczna od lat 60. do końca XX w. Szacuje się ją na ok. 100–150 tys. migrantów²².

¹⁷ W. ŚLADKOWSKI, *Polska diaspora we Francji 1871–1999*, [in:] *Polska diaspora*, ed. A. WAŁASZEK, Kraków 2001, p. 187.

¹⁸ 80 tys. osób zdecydowało się wrócić do Polski. *Loc. cit.*

¹⁹ Więcej informacji na ten temat: *Tu wszystko było inne. Wspomnienia bolesławieckich reemigrantów z Francji*, ed. K. DUDEK, Bolesławiec 2015; W. MARKIEWICZ, *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji*, Poznań 1960; S. NIEBRZEGOWSKA, *To jest moja druga ojczyzna. Polscy emigranci z północnej Francji o sobie*, Lublin 1999.

²⁰ S. DUFOIX, *Politiques d'exil. Hongrois, Polonais et Tchécoslovaques en France après 1945*, Paris 2002, p. 141.

²¹ W. ŚLADKOWSKI, *Polska diaspora...*, p. 188.

²² *Loc. cit.*

Rozmieszczenie terytorialne Polaków na terenie Francji w XX w.

Na podstawie przeprowadzanych spisów ludności możliwe było dokładne ustalenie rozmieszczenia Polaków we Francji. Czynnikiem, który zawsze decydował o wyborze miejsca zamieszkania, była podejmowana praca. Na początku XX w., po zakończeniu pierwszej wojny światowej, najwięcej Polaków zamieszkiwało na północy Francji, w departamentach Nord, Pas-de-Calais. Byli to głównie górnicy zatrudnieni w kopalniach węgla (tworzyli tutaj zwarte kolonie polskie w miejscowościach: Marles-les-Mines, Calonne Ricouart, Bruay-les-Mines, Ostricourt)²³. Drugim skupiskiem polskim był obszar Alzacji i Lotaryngii. Przybywali tam Polacy z Niemiec, z Nadrenii Północnej Westfalii i podejmowali pracę w kopalniach i hutach²⁴. Trzecie centrum stanowił region paryski i sama stolica (wraz z departamentami: Seine-et-Marne, Yvelines, Essone, Haut-de-Seine, Seine-Saint-Denis, Val-de-Marne, Val-d'Oise). Przebywała tam głównie inteligencja. Czwartym natomiast był region Pikardii, zamieszkiwany głównie przez robotników rolnych. Piąte skupisko polskie znajdowało się w regionie centralnym: emigranci podejmowali tu pracę w kopalniach węgla w Zagłębiu Chalon-sur-Saône, w zakładach metalurgicznych w Saint-Etienne, w przemyśle tekstylnym w Lyonie²⁵.

Pewna część Polaków po krótkim pobycie decydowała się na zmianę miejscowości lub regionu na terenie Francji lub na powrót do kraju. W latach 20. XX w. uczyniło tak 50 tys. osób, czyli 1/9–1/10 polskich przybyszów.

Zupełnie inaczej wyglądało rozmieszczenie terytorialne Polaków w drugiej połowie XX w. Charakteryzowało je przede wszystkim duże rozproszenie, w różnych departamentach na terenie Francji. Polacy decydowali się zamieszkać w tych miejscowościach, w których możliwe było podjęcie pracy. Niewątpliwie, takie rozwiązanie sprzyjało stosunkowo szybkiej asymilacji ze społecznością francuską²⁶.

Struktura społeczno-zawodowa. Aktywność zawodowa

Na początku XX w. polska diaspora pod względem struktury społeczno-zawodowej była jednolitą grupą, której 90% stanowili pracownicy – robotnicy zatrudnieni w różnych gałęziach przemysłu i w rolnictwie (dane z 1926 r. wskazywały,

²³ AAN, *Opieka Polska w Paryżu, Korespondencja z urzędami, organizacjami i poszczególnymi emigrantami, 1928–1940, Wywiady z emigrantami*, sygn. 1/1–2; W. ŚLADKOWSKI, *Polska diaspora...*, p. 183.

²⁴ *Pamiętniki emigrantów. Francja nr 1–37*, Warszawa 1939, p. 609–610.

²⁵ W. ŚLADKOWSKI, *Polska diaspora...*, p. 182–183.

²⁶ J. LAJARRIGE, *La Pologne d'entre les deux guerres vue par ses amis français. Les amis de la Pologne: heurts et malheurs de Rosa Bailly*, [in:] *La presse Polonaise en France. Prasa polska we Francji 1918–1984*, ed. D. BEAUVOIS, Villeneuve 1988, p. 141–150.

że 72% z nich pracowało w przemyśle, a 16% w rolnictwie). Pracę we francuskim sektorze rolniczym emigranci mogli znaleźć zawsze, ponieważ jego potrzeby były większe niż przemysłu. Osoby pracujące na roli stanowiły również stosunkowo dużą grupę, w latach 1920–1926 – 53 tys. osób, z rodzinami – 90 tys. W latach 20. XX w., w czasie kryzysu gospodarczego, przeważająca część emigrantów była kierowana do prac w rolnictwie. Wpływ na to miało także bezrobocie. Nasilały się również ekspulsje. Następowало też przenoszenie robotników do prac rolnych – większość z nich pracowała w dużych majątkach ziemskich. Warunki zatrudnienia były podobne do tych w przemyśle (praca w zespołach, wspólne mieszkanie, ustalone godziny pracy i posiłków). Polacy woleli przebywać w tych majątkach, ponieważ na mniejszych farmach wymagano od nich intensywniejszej, samodzielnej pracy. Wśród Polaków znajdowała się także grupa osób „statystycznie nieuchwytnych”, określanych mianem „ludzi luźnych”: zrywających kontrakty, zmieniających miejsce pobytu, wędrujących od jednej osady do drugiej.

Wraz z robotnikami z Nadrenii Północnej Westfalii²⁷ do Francji przybyli także kupcy, rzemieślnicy, drobni przedsiębiorcy. Organizowali oni swoją działalność we Francji, tworzyli m.in. zakłady rzeźnicze, fryzjerskie, krawieckie, otwierali sklepy (głównie spożywcze), kawiarnie czy bary²⁸. Rozpoczynali pracę na terenie departamentów północnych, objętych działalnością Związku Kupców i Przemysłowców Polskich we Francji.

Wśród społeczności polskiej we Francji najmniejszą grupę (ok. 2%) stanowiła inteligencja, zamieszkująca przede wszystkim region paryski. Byli to m.in. nauczyciele, duchowni, tłumacze. Osoby te wywodziły się głównie ze „starej emigracji”²⁹.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej zmieniła się struktura społeczno-zawodowa społeczności polskiej. Z powodu zmniejszenia wydobycia węgla oraz ogólnego ograniczenia przemysłu wydobywczego liczba robotników w 90% zatrudnionych w górnictwie spadła do 55%, a w latach 70. XX w. – do 11,5%. W tym

²⁷ Przybyli głównie po to, aby zachować obywatelstwo polskie, ponieważ w 1924 r. pracownicy kopalni w zagłębiu Ruhry w Westfalii musieli przyjąć obywatelstwo niemieckie albo opuścić ten kraj. Polacy mieszkali przede wszystkim w: Valenciennes, Douai, Lens, Lille, Bruay-la-Buissière, Houdain. *Vide*: D. COOPER-RICHET, *Le Peuple de la nuit. Mines et mineurs en France, XIXe–XXe s.*, Paris 2002, *passim*; A. M. STEFANICKA, *Zapomniane listy...*, *passim*.

²⁸ E. GOGOLEWSKI, *Le Kupiec polski we Francji, organe des commerçant et artisans polonais en France 1934–1969*, [in:] *La presse Polonaise...*, p. 115–140.

²⁹ Więcej informacji na ten temat: M. WILLAUME, *Humanieści polscy nad Sekwaną w latach 1919–1939: o polsko-francuskich kontaktach w dziedzinie nauk humanistycznych*, Lublin 1989; *Polska obecność w kulturze Francji: XVIII–XX w., do 1939 r.*, ed. W. ŚLADKOWSKI, Lublin 1991; M. B. TOPOLSKA, *La Pologne dans la presse de l’émigration polonaise en France dans les années 1920–1940*, [in:] *La presse Polonaise...*, p. 87–102.

okresie Polacy stanowili 40% zbiorowości i podejmowali pracę przede wszystkim w przemyśle przetwórczym, mechanicznym, elektrycznym, tekstylnym, chemicznym. Różnica dotyczyła także kategorii robotników: w okresie międzywojennym byli to niewykwalifikowani *manoeuvres* (robotnicy fizyczni), a już pod koniec lat 60. XX – *ouvriers qualifiés* (robotnicy wykwalifikowani, stanowiący najważniejszą kategorię tej grupy, a wśród nich: kontrolerzy produkcji, elektronicy, technicy produkcji, operatorzy specjalistycznych maszyn, zaznajomieni z nowoczesnymi technologiami i systemami łączności)³⁰. Wyłoniła się także grupa inteligencji; w tym czasie stanowili ją dziennikarze, nauczyciele, osoby duchowne, lekarze, inżynierowie, architekci. Emigracja polska we Francji miała charakter diaspory.

Adaptacja Polaków na terytorium Francji

„Obcy język, obcy naród, nawet każde zwierzę się człowiekowi obce przedstawia”³¹ – tymi słowami opisał Francję pochodzący z Małopolski, urodzony w 1905 r. emigrant pracujący jako górnik, a potem rolnik. Problemy związane z przystosowywaniem się do obcych realiów towarzyszyły każdej z grup Polaków przybywających do Francji. Niewątpliwie najdłużej trwała adaptacja pierwszej grupy emigrantów, którzy przyjechali na początku XX w., ale planowali powrót do kraju. Praca we Francji miała stanowić jedynie pewien etap w ich życiu. Główną przeszkodę stanowił język francuski, którego Polacy w większości zupełnie nie znali. Bariera językowa ograniczała możliwość nawiązywania kontaktu ze społecznością francuską, przyczyniała się do izolacji oraz pogłębiała nieufność wobec nieznanego otoczenia. Do osób przyjeżdżających do pracy z czasem dołączali pozostali członkowie rodzin, m.in. dzieci, które przyczyniły się do niwelowania bariery językowej. To one chętnie poznawały nowe środowisko, otoczenie i język francuski³². Społeczność polska na początku lat 20. XX w. stanowiła mniejszość narodową, która najchętniej zakładała różnorodne świeckie i religijne związki, towarzystwa, stowarzyszenia³³. Wśród najpopularniejszych z nich można wymienić Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, które w większości polskich skupisk tworzyło tzw. gniazda,

³⁰ W. ŚLADKOWSKI, *Polska diaspora...*, p. 189.

³¹ *Pamiętniki emigrantów...*, p. 596. Tu i w kolejnych cytatach pisownia zgodna z oryginalnym zapisem.

³² Konwencja polsko-francuska z 1919 r. pomijała kwestię szkolnictwa polskich dzieci. Problem ten strona polska wysunęła w 1924 r. podczas obrad Polsko-Francuskiej Komisji Doradczej. Wówczas Centralny Komitet Kopalń Węgla Francji wyraził zgodę na zorganizowanie nauki w języku polskim dla dzieci polskich pracowników. W. ŚLADKOWSKI, *Polacy...*, p. 153.

³³ Wzorce takiej działalności Polacy przywieźli do Francji z terenu państwa niemieckiego.

a także polskie chóry, teatry, orkiestry, związki i drużyny strzeleckie oraz kluby sportowe. Członkowie tych organizacji zawsze posługiwali się językiem polskim, kultywowali tradycje i zwyczaje, zachowywali odrębność i tożsamość narodową, nie zapominali o Polsce. Z tych względów proces asymilacji tej pierwszej grupy nie postępował zbyt szybko.

W tym okresie powoli postępowała także naturalizacja, ok. 50 tys. (czyli zaledwie 7%) Polaków przyjęło obywatelstwo francuskie. Wskaźnik ten w stosunku do emigrantów z innych krajów był zdecydowanie niższy (dla porównania: Włosi i Belgowie – 21%, Hiszpanie i Szwajcarzy – ok. 15%). Bardzo niski był również współczynnik małżeństw mieszanych – nie przekraczał kilku odsetek. Kolejne pokolenia Polaków, znając już podstawy języka francuskiego, asymilowały się. W środowisku domowym wciąż używano języka polskiego, ale w kontaktach z otoczeniem posługiwano się już francuskim³⁴.

Emigranci polscy w swoich wspomnieniach bardzo często zwracali uwagę na towarzyszące im uczucie tęsknoty za rodzinnym krajem. Podkreślali, że praca wypełniała im większość czasu, jednak tęsknota za ojczyzną i chęć powrotu do niej były zawsze obecne w ich „tułaczym” życiu. Niejednokrotnie wskazywali, że gdyby nie ten czynnik, życie emigracyjne wyglądałoby inaczej. Syn rolnika z ziemi kieleckiej, pracujący najpierw jako rolnik, potem jako górnik, aż wreszcie jako murarz, wspominał:

nie narzekam i gdyby tylko nie tęsknota za Ojczyzną mógłbym czuć się szczęśliwym. Jedynie tęsknota zabija człowieka. Tęsknota tak wielka, że nieraz po prostu czuje fizyczny ból. Gdybym w Ojczyźnie mógł tak sobie życie urządzić, nie wahałbym się ani chwili jechać do kraju, bo chociaż i tutaj pozostawiłbym pół duszy to jednak lepiej czułbym się w Ojczyźnie, bo miejsca, do których się przyzwyczaiłem tutaj, mógłbym z czasem zapomnieć, ale Ojczyzny zapomnąć nie można. Nie ma takiej siły, któraby zdołała wyrwać miłość do ziemi ojczystej i nie ma siły, któraby mogła tęsknotę zabić do Ojczyzny. Tych dwu uczuć nic i nikt nie wyrwie z serca i z duszy każdego Polaka³⁵.

Wśród problemów asymilacyjnych można wskazać także inne niż dotychczas warunki życia, w obcym środowisku na ziemi francuskiej, a ponadto – odmienną mentalność, inny poziom kulturalny i materialny Francji, a także nowe, również obce pod każdym względem dla Polaków, otoczenie. Należy wspomnieć również o obojętnym, czasem nieufnym czy też wrogim, nastawieniu lokalnych społeczności do przybyszy. Niejednokrotnie były to odczucia danej grupy lub indywidualne spostrzeżenia, przeżycia i doświadczenia.

³⁴ W. ŚLADKOWSKI, *Polska diaspora...*, p. 184.

³⁵ *Pamiętniki emigrantów...*, p. 556–557.

Proces adaptacji Polonii przebiegał w sposób zróżnicowany. Polacy zachowywali pewną nieufność i dystans w stosunku do Francuzów. Niezależnie od tych doświadczeń, społeczność polska aklimatyzowała się stosunkowo dobrze. Najtrudniejsze były początkowe lata XX w., czyli okres asymilacji pierwszej grupy emigrantów. Przybywającym w kolejnych latach było już znacznie łatwiej. Adaptacja drugiego i kolejnych pokoleń emigracji przebiegała szybciej, a zasadniczą rolę odegrała w niej znajomość języka francuskiego i środowiska. Przyjeżdżający później mogli zatrzymywać się m.in. u swoich krewnych, przyjaciół czy też znajomych. Część z nich nadal kierowano do skupisk polonijnych i do kolonii. W takim przypadku negatywnym czynnikiem był dłuższy okres odosobnienia – izolacji od społeczności francuskiej, co niekiedy sprzyjało szerzeniu się stereotypów na jej temat. Zdecydowanie szybciej aklimatyzowali się Polacy przebywający poza takimi skupiskami³⁶. W dużych miastach, ale także w mniejszych miejscowościach, proces ten przebiegał szybciej – migrantom udawało się nawiązywać kontakty z ludnością lokalną. Integracja postępowała sprawniej, a wzajemne relacje rozwijały się.

Pomimo wcześniejszych deklaracji oraz planów, głównie z powodu dobrze płatnej pracy we Francji, Polacy decydowali się na przedłużenie kontraktu i pozostanie na dłużej. Z każdym rokiem, w okresie 1919–1938, Polaków przybywało, a asymilacja kulturowa, językowa i narodowościowa postępowała. Adaptacja kolejnych pokoleń Polaków, w następnych latach przebiegała zdecydowanie szybciej. Przyczyniło się do tego wiele czynników, takich jak: stabilizacja większej części emigracji polskiej, awans zawodowy i społeczny młodzieży, mieszane małżeństwa polsko-francuskie, zanik znajomości języka polskiego, znajomość języka francuskiego, a przede wszystkim – życie w rozproszeniu na terenie całej Francji, w poszukiwaniu pracy³⁷.

Francja w XIX–XX w. była państwem stanowiącym jeden z najważniejszych ośrodków polskiego ruchu wychodźczego. Polacy zawsze chętnie wyjeżdżali do tego kraju i pomimo różnych trudności, decydowali się w nim organizować swoje życie i podejmować pracę. Polska emigracja żyła w dwóch kręgach kulturowych i starała się budować dobre relacje z Francuzami. Próbowala też aktywnie uczestniczyć w życiu kulturowym Francji i stopniowo integrować się ze społecznością francuską. Pozostawiła wiele trwałych śladów i odegrała bardzo ważną rolę w historii państwa francuskiego.

³⁶ W. ŚLADKOWSKI, *Polacy...*, p. 151.

³⁷ IDEM, *Polska diaspora...*, p. 194–195.

Bibliografia

Źródła niepublikowane

Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego w Londynie (IPMS):
A IV1/1a/23, *Akta Szefa Sztabu Armii Polskiej we Francji, Notatka w sprawach emigracyjnych*.
A.IV.1/1b, *Sprawozdanie roczne b. Attaché Wojskowego w Paryżu za czas od 1 X 1938–10 IX 1939*.
PRM 8, *Sprawozdanie z przebiegu podpisania umowy polsko-francuskiej dn. 4 I 1940 r.*
PRM 8, *Sprawozdanie z podpisania umów polsko-francuskich*.

Biblioteka Polska w Paryżu (BPP):

PCK, SJJ sygn. tym. 11, *Załącznik nr 1 do Protokołu Nadzwyczajnego Walnego Zebrania Towarzystwa Opieki nad Polakami we Francji w dn. 29 IV 1944. Sprawozdanie Zarządu TOPF z działalności Towarzystwa za okres 1 X 1942–30 IX 1943*.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN):

Opieka Polska w Paryżu, Korespondencja z urzędami, organizacjami i poszczególnymi emigrantami, 1928–1940, Wywiady z emigrantami, sygn. 1/1–2.

Źródła opublikowane

- 19 II 1921 r., *Paryż, Polsko-francuska umowa polityczna*, [in:] *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, vol. II, ed. L. GELBERG, Warszawa 1958, p. 118.
- 19 II 1921 r., *Paryż, Ściśle tajna konwencja wojskowa między Polską a Francją*, [in:] *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, vol. I, 1917–1926, ed. S. SIERPOWSKI, Poznań 1989, p. 206–208.
- 19 V 1939 r., *Paryż, Protokół streszczający polsko-francuskie rozmowy sztabowe*, [in:] *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, vol. II, 1933–1939, eds. T. JĘDRUSZCZAK, M. NOWAK-KIEŁBIKOWA, Warszawa 1996, p. 235–236.
- 5 IX 1939 r., *Telegram szyfrowy ambasadora w Paryżu w sprawie polsko-francuskiej umowy sojuszniczej*, [in:] *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*, vol. XI, 1939, wrzesień–grudzień, eds. W. ROJEK, P. DŁUGOŁĘCKI, M. KONOPKA-WICHROWSKA, M. PRZYŁUSKA, Warszawa 2007, p. 26.
- Konwencja w przedmiocie emigracji i imigracji, zawarta pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Rzeczpospolitą Francuską dnia 3 IX 1919 r.*, Dz.U. 1920 nr 41 poz. 246.
- Mała Biblioteka Emigranta Polskiego*, vol. I, *Wskazówki dla wychodźców do Francji*, Warszawa 1928.
- Pamiętniki emigrantów. Francja nr 1–37*, Warszawa 1939.
- Pisma polityczne Wielkiej Emigracji od początków jej istnienia do Manifestu Towarzystwa Demokratycznego włącznie*, ed. M. STECKA, Warszawa 1920.
- Postępową publicystyką emigracyjną 1831–1846*, eds. W. ŁUKASZEWICZ, W. LEWANDOWSKI, Wrocław 1961.
- Tu wszystko było inne. Wspomnienia bolesławieckich reemigrantów z Francji*, ed. K. DUDEK, Bolesławiec 2015.

Opracowania

- ALEXANDER M. S., *The Republic in Danger: General Maurice Gamelin and the Politics of French Defence, 1933–1940*, Cambridge–New York 1992.
- BATOWSKI H., *Agonia pokoju i początek wojny (sierpień–wrzesień 1939)*, Poznań 1969.
- BEAUVOIS Y., *Stosunki polsko-francuskie w czasie dziwnej wojny*, Kraków 1991.
- BETTELHEIM C., *Ekonomika Francji 1919–1954*, Warszawa 1955.
- BULHAK H., *Polska–Francja. Z dziejów sojuszu 1922–1939*, vol. I, 1922–1932, Warszawa 1993.
- BULHAK H., *Polska–Francja. Z dziejów sojuszu 1933–1936*, Warszawa 2000.
- CIAŁOWICZ J., *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, Warszawa 1970.
- CIENCIAŁA A., *Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1939 na podstawie tekstów min. Józefa Becka*, Paryż 1990.
- COOPER-RICHET D., *Le Peuple de la nuit. Mines et mineurs en France, XIXe–XXe s.*, Paris 2002.
- DUFOIX S., *Politiques d'exil. Hongrois, Polonais et Tchécoslovaques en France après 1945*, Paris 2002.
- DZWONKOWSKI R., *Geneza i rola przywódczej grupy społecznej w historii polskiej emigracji zarobkowej we Francji (1920–1945)*, „Przegląd Polonijny” 3, 1979, p. 69–82.
- DZWONKOWSKI R., ŚLADKOWSKI W., *Polonia francuska*, [in:] *Polonia w Europie*, ed. B. SZYDŁOWSKA-CEGŁOWA, Poznań 1992, p. 365–410.
- FRANASZEK P., *Prawne regulacje polskiej emigracji do Francji w okresie międzywojennym*, [in:] *Śląsk. Polska. Emigracja*, ed. I. PACZYŃSKA, Kraków 2002, p. 287–294.
- GADON L., *Emigracja polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego*, vol. I–III, Kraków 1901–1902.
- GADON L., *Z życia Polaków we Francji. Rzut oka na 50-letnie koleje Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu, 1832–1882*, Paris 1883.
- GMURCZYK-WROŃSKA M., *Polacy we Francji w latach 1871–1914: społeczność polska i jej podstawy materialne*, Warszawa 1996.
- GMURCZYK-WROŃSKA M., *Polska – niepotrzebny aliant Francji? Francja wobec Polski w latach 1938–1944*, Warszawa 2003.
- GMURCZYK-WROŃSKA M., *Polski wrzesień 1939 r. widziany z Paryża*, „Dzieje Najnowsze” 2, 2001, p. 57–78.
- GOGOLEWSKI E., *Le Kupiec polski we Francji, organe des commerçant et artisans polonais en France 1934–1969*, [in:] *La presse Polonaise en France. Prasa polska we Francji 1918–1984*, ed. D. BEAUVOIS, Villeneuve 1988, p. 115–140.
- GRUSZYŃSKI J., *Spółeczność polska we Francji w latach 1918–1978*, Warszawa 1981.
- HUŁAS M., *Prawne podstawy działania rządu RP na obczyźnie*, [in:] *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, ed. Z. BŁAŻYŃSKI, Londyn 1994, p. 142–162.
- HUŁAS M., *Rząd gen. Władysława Sikorskiego czerwiec 1940–lipiec 1943*, [in:] *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, ed. Z. BŁAŻYŃSKI, Londyn 1994, p. 163–264.
- JANASZ T., *Państwo francuskie 1940–1944. Ideologia, organizacja, prawo*, Warszawa–Wrocław 1977.
- JANOWSKA H., *Polonia francuska między pierwszą a drugą wojną światową*, [in:] *Problemy dziejów Polonii*, ed. M. M. DROZDOWSKI, Warszawa–Łódź 1979, p. 135–144.
- JANOWSKA H., *Polska emigracja zarobkowa we Francji 1919–1939*, Warszawa 1964.
- JANOWSKA H., *Z dziejów polskiej emigracji robotniczej we Francji w latach 1919–1939*, Warszawa 1960.
- JAROSZ D., PASZTOR M., *Stosunki polsko-francuskie 1944–1980*, Warszawa 2008.
- KACZMAREK C., *L'Émigration polonaise en France après la guerre*, Paris 1928.
- KALEMBKA S., *Wielka Emigracja 1831–1863*, Toruń 2003.

- KOŁODZIEJ E., *Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939: studia nad polityką emigracyjną II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982.
- KONARSKA B., *Polskie drogi emigracyjne. Emigranci polscy na studiach we Francji 1831–1848*, Warszawa 1986.
- KONARSKA B., *W kręgu Hotelu Lambert. Władysław Zamoyski w latach 1832–1847*, Wrocław 1971.
- KRASZEWSKI P., *Polska emigracja zarobkowa w latach 1870–1939: praktyka i refleksja*, Poznań 1995.
- KUKUŁKA J., *Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919–1922)*, Warszawa 1970.
- LAJARRIGE J., *La Pologne d'entre les deux guerres vue par ses amis français. Les amis de la Pologne: heurts et malheurs de Rosa Bailly*, [in:] *La presse Polonaise en France. Prasa polska we Francji 1918–1984*, ed. D. BEAUVOIS, Villeneuve 1988, p. 141–150.
- ŁAPTOS J., *Francuska opinia publiczna wobec spraw polskich w latach 1919–1925*, Wrocław 1983.
- MAGOCSE P. R., *Historical Atlas of East Central Europe*, Seattle–London 1993.
- MARKIEWICZ W., *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji*, Poznań 1960.
- MAZUROWA K., *Europejska polityka Francji 1938–1939*, Warszawa 1974.
- MAZUROWA K., *Skazani na wojnę*, Warszawa 1979.
- NIEBRZEGOWSKA S., *To jest moja druga ojczyzna. Polscy emigranci z północnej Francji o sobie*, Lublin 1999.
- NOËL L., *Agresja niemiecka na Polskę*, ed. S. ZABIEŁŁO, transl. M. ZAMIEŃSKA, Warszawa 1966.
- PACHOWICZ A., *Koleją za granicę, czyli o podróżach tym środkiem transportu do pracy we Francji na początku XX w.* [w druku].
- PACHOWICZ A., *Organizacja opieki nad uchodźcami polskimi we Francji w drugiej połowie 1940 r.*, [in:] *Polski Misjonarz na ziemi argentyńskiej. Studia historyczne i politologiczne*, eds. M. SZCZERBIŃSKI, K. WASILEWSKI, Gorzów Wielkopolski 2011, p. 279–288.
- PACHOWICZ A., *Polish Emigration in France at the Beginning of the 20th century*, „Istraživanja. Journal of Historical Researches” 28, 2017, p. 134–146.
- PACHOWICZ A., *Sytuacja Polaków we Francji po ewakuacji rządu Władysława Sikorskiego*, „Studia Historyczne” 48.2, 2005, p. 207–220.
- PACHOWICZ A., *Towarzystwo Opieki nad Polakami we Francji 1941–1944*, Toruń 2013.
- Polska obecność w kulturze Francji: XVIII–XX w., do 1939 r.*, ed. W. ŚLADKOWSKI, Lublin 1991.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, vol. I.1, *Kampania wrześniowa 1939*, Londyn 1951.
- ROJEK W., *Polacy w diasporze europejskiej w pierwszej połowie XX w.*, [in:] *Polska na tle procesów rozwojowych Europy w XX w.*, ed. S. SIERPOWSKI, Poznań 2002, p. 108–120.
- ROZWADOWSKI J., *Emigracja polska we Francji*, Paris 1927.
- SKOWRON J., *Chłopczy z Nordu i Pas-de-Calais*, Warszawa 1982.
- ŚLADKOWSKI W., *Emigracja polska we Francji 1871–1918*, Lublin 1980.
- ŚLADKOWSKI W., *Polacy we Francji*, Lublin 1985.
- ŚLADKOWSKI W., *Polska diaspora we Francji 1871–1999*, [in:] *Polska diaspora*, ed. A. WAŁASZEK, Kraków 2001, p. 118–129.
- STEFANICKA A. M., *Zapomniane listy z Coëtquidan*, Warszawa 2009.
- TOMASZEWSKI J., *Czynniki wpływające na migracje zewnętrzne ludności w Polsce 1918–1919*, [in:] *Mechanizmy polskich migracji zarobkowych*, ed. C. BOBIŃSKA, Warszawa 1976, p. 137–157.
- TOPOLSKA M. B., *La Pologne dans la presse de l'émigration polonaise en France dans les années 1920–1940*, [in:] *La presse Polonaise en France. Prasa polska we Francji 1918–1984*, ed. D. BEAUVOIS, Villeneuve 1988, p. 87–102.
- WAŁASZEK A., *Migracje Europejczyków 1650–1914*, Kraków 2007.
- WILLAUME M., *Humanści polscy nad Sekwaną w latach 1919–1939: o polsko-francuskich kontaktach w dziedzinie nauk humanistycznych*, Lublin 1989.

- WOJCIECHOWSKI T., *Stosunki polsko-francuskie w raporcie politycznym ambasady RP w Paryżu z 1936 r.*, „Słupskie Studia Historyczne” 16, 2010, p. 231–241.
- WRZESIŃSKI W., *Emigracja polska we Francji i w Niemczech a walka narodu polskiego o niepodległość w latach I wojny światowej*, [in:] *Polonia wobec niepodległości Polski w czasie I wojny światowej*, eds. H. FLORKOWSKA-FRANČIĆ, M. FRANČIĆ, H. KUBIAK, Wrocław–Kraków 1979, p. 156–170.
- WYRWA T., *Pierwsze kroki rządu RP we Francji 1939–1940*, [in:] *Materiały do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1939–1990. Uzupełnienia do tomów I, II, V, VI*, ed. Z. BŁAŻYŃSKI, Londyn 1996, p. 35–40.
- WYRWA T., *Wojskowa misja francuska a internowany rząd polski w Rumunii i odbudowa armii we Francji*, „Zeszyty Historyczne” 64, 1983, p. 223–236.
- ZDRADA J., *Wielka Emigracja po powstaniu listopadowym*, Warszawa 1987.
- ZGÓRNIAK M., *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939*, Kraków 1993.

Dr hab. Anna Pachowicz, prof. Uczelni

<http://orcid.org/0000-0002-0977-6150>
University of Applied Sciences in Tarnow
Faculty of Administration and Economic
Department of Administration
ul. A. Mickiewicza 8
33–100 Tarnów, Polska/Poland
a_pachowicz@anstar.edu.pl

